

Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti

popis výzkumného záměru

Vymezení předmětu výzkumu realizovaného ve výzkumném záměru

Výzkumný záměr "Reprodukce a integrace společnosti" je koncipován na základě prakticky desetiletého předchozího úsilí a na základě zkušeností, získaných při řešení výzkumných záměrů "Etnika, menšiny a marginalizované skupiny" (MŠM 14230001) a "Děti, mládež a rodina v období transformace" (MŠM 14230002). Základní témata výzkumného záměru "Reprodukce a integrace společnosti" jsou spojena s těmi nejzávažnějšími sociálními procesy, s nimiž se společnost v České republice bude muset v nejbližší budoucnosti vyrovnávat a které budou současně znamenat i největší riziko pro její biologické a sociální přežití. Současně se jedná o témata, která jsou v kontextu evropské sociologie a dalších sociálních věd včetně aplikovaných disciplín (veřejná a sociální politika, sociální práce), předmětem dynamického rozpracování, neboť jde o problémy, které jsou aktuální nejen pro Českou republiku, ale i pro celou Evropu. Zejména otázky sociální exkluze a inkluze se staly součástí agendy Evropské unie a tomu odpovídá i současný rozsah výzkumů na toto téma a počet výzkumných institucí, které se v evropských zemích těmito výzkumy zabývají.

1. Reprodukce

Česká společnost, stejně jako ostatní evropské společnosti, se neuspokojivě reprodukuje, což je příčinou prognózaného dramatického poklesu počtu obyvatel doprovázeného výrazným stárnutím populace. V pozadí této skutečnosti jsou společenskými a kulturními změnami formované změny v individuálních reprodukčních strategiích (pokles počtu plánovaných dětí i odklad jejich narození a rostoucí skupina těch, kdo dnes žádné reprodukční strategie nemají) spojené s proměnami podob tradiční rodiny a forem partnerského soužití stejně jako se změnami hodnoty dítěte v současné rodině. Nelze opominout ani problémy sociální reprodukce populace, která by neměla podporovat růst nerovností a blokovat životní šance konkrétních sociálních skupin a kategorií. V České republice se ve větším rozsahu než v současných členských zemích Evropské unie prosazuje reprodukce sociálních nerovností, zejména nerovností ve vzdělání. Sociální rozdíly a handicap v přístupu ke vzdělání a v důsledku toho i na trhu práce se stávají "mezigeneračně" předávaným rizikem a stávají se zdrojem sociální exkluze v příštích generacích. Předmětem výzkumu bude rodina jako sociální instituce v níž se realizují biologické i sociální reprodukční strategie (v kontextu fertility a sňatkové chování a podoba sňatkového trhu v České republice), její schopnost tlumit rizika současného světa (rodinná solidarita) a vztah rodiny a jiných sociálních institucí (zejména sociální stát a pracovní trh: například spojení rodičovství a individuální pracovní kariéry, ochranná funkce rodiny apod.). Aktuální budou i otázky týkající se sociální reprodukce společnosti, schopnosti či neschopnosti rodin vybavit své děti vyšším lidským (zejména vzdělání), kulturním a sociálním kapitálem, než jakými samy disponují.

2. Integrace

S ohledem na postupující procesy sociální diferenciaci a individualizace se rozhodujícím rizikem pro kohezi a integraci společnosti na makroúrovni postupně stává rostoucí marginalizace specifických skupin populace, především jsou to v "společnosti znalostí" osoby s nízkou kvalifikací, osoby bez sociální kompetence. Jde o diskrepance vznikající z rozvoje informační společnosti (společnosti založené na znalostech) a neodpovídající úrovně sociální reprodukce rodin. Sociální integraci mohou ohrožovat nepřiměřené (neakceptovatelné) a nelegitimované nerovnosti spojené s chudobou a životem bez placené práce a marginalizace či dokonce sociální exkluze některých skupin a kategorií obyvatelstva. Ať již jde o marginalizaci a sociální exkluzi na základě jejich osobních handicapů, sociálního (chudoba, nezaměstnanost) či etnického původu a kulturní identity. Vedle zvládnutí inkluze marginalizovaných a vylučovaných a tím posilování sociální koheze, jde v

souvislosti s demografickými a mobilitními procesy v postmoderní společnosti také o otázky zvládnutí imigračních proudů a integraci imigrantů do společnosti. Předmětem výzkumu budou procesy a mechanismy marginalizace a sociální exkluze ve všech dimenzích (ekonomické - zejména na trhu práce, politické, sociální) v České republice a jejich důsledky pro život společnosti. Zkoumány budou strategie a opatření v oblasti veřejné a sociální politiky na úrovni Evropské unie, národních států, regionů a lokálních společenství, jež reagují na tyto problémy. Zejména ty, jež vystupují do popředí agendy Evropské unie a jejích členských zemí v důsledku Lisabonské strategie a stanovených cílů jako jsou: sociální začleňování, soudržnost, socializace, rodinná politika.

Obě témata spolu úzce souvisejí. Procesy reprodukce společnosti a procesy sociální exkluze či sociální inkluze ve všech jejích dimenzích se v konečné podobě přenášejí do rodin a zahrnují vztahy pohlaví a generací. Dezintegrují rodinu i společnost jako celek. Na druhé straně neadekvátní sociální reprodukce může posilovat sociální exkluzi určitých rodin. Pokles porodnosti spolu s oslabením vnitřní rodinné solidarity znamená další růst zátěže sociálního státu.

- Nedostatečná reprodukce společnosti vytváří tlaky na finanční kapacitu sociálního státu. Klesá počet osob vytvářejících společenský produkt, který je předmětem redistribuce sociálního státu, což ohrožuje základní pilíře jeho existence (především systémy sociálního a nemocenského pojištění). Krizi zesiluje eroze přirozených podpůrných sociálních sítí, která současně zátěž sociálního státu (nuceného suplovat oslabující se rodinnou solidaritu) zvyšuje. Otázkou se stává, zda v takovém případě bude možné udržet solidaritu mezi generacemi a mezi sociálními skupinami, na které je sociální stát založen. Pokud by tomu tak nebylo, zvýšila by se rizika sociální exkluze určitých skupin populace.
- Populační pokles přinese mimo jiné také potřebu vyplnit prázdná pracovní místa v ekonomice. Saturace potřebných pracovních sil imigrací přinese četné problémy a otevře zásadní otázky týkající se soužití osob rozdílných kultur, neboť bude třeba zvládnout složitý proces integrace imigrantů mezi nimiž se navíc střetneme z odlišnými reprodukčními strategiemi a modely partnerského soužití, rodinného života a hospodaření domácností. Ať již jde o mechanismy integrace imigrantů do společnosti (spojenou s otázkami jejich identity) či na druhé straně otevřenost této společnosti vůči jejich integraci. Analogický problém se v České republice týká sociální exkluze Romů a snah o jejich inkluzi (integraci) do hlavního proudu společnosti. V budoucnosti bude stále důležitější nejen snaha bránit sociálnímu vyloučení osob z jiných etnik a kultur, ale i schopnost dialogu s nimi a obojí nepochybně ovlivní povahu rozhodujících sociálních institucí (včetně rodiny, pracovního trhu a sociálního státu) a sociálních struktur.

Cílem výzkumného záměru je porozumět (na úrovni empirie i rozvojem sociologické teorie) lépe procesům, které ovlivňují demografické chování populace a reprodukčním strategiím jež ovlivňují nejen početnost a strukturu populace, ale (ve formě sociální reprodukce) udržují, prohlubují či oslabují nepřiměřené nerovnosti. Půjde o poznání a pochopení faktorů, které napomáhají sociální kohezi (procesy, mechanismy a strategie sociální inkluze) nebo ji ohrožují (procesy a mechanismy sociální exkluze). Ať již na úrovni EU, národního státu, konkrétních lokalit a komunit, domácností či jedinců). Porozumět tomu jak jsou exkluzivní i inkluzivní procesy vázány na biologické i sociální reprodukční strategie rodin, na fungování rodin, na lidský a sociální kapitál, rod, věk, etnickou příslušnost, třídní původ. Zejména na trhu práce a ve vztahu k opatřením a strategiím sociálního státu.

Význam předmětu výzkumného záměru

Otázka reprodukce obyvatelstva se stává neurologickým bodem v diskusi společenských věd i v politickém diskursu Evropské unie i na úrovni jednotlivých národních států v Evropě. Radikální změna podoby společnosti a problémy, které v Evropě hrozí při pokračování dosavadních trendů demografických procesů, vyburcovaly politické reprezentace. Ať již jde o nutnost přizpůsobit organizaci společnosti a většinu jejich sociálních institucí úbytku dětí a dramatickému zestárnutí populace (společnost s převahou osob starších 50 let) nebo o nedostatek pracovních sil (a problémy integrace imigrantů). Současný stav poznání o příčinách a důsledcích těchto demografických procesů není uzavřen, ale tvoří odrazový můstek pro naše zkoumání. Jde o fakt, že porodnost v evropských zemích nezajišťuje přirozenou reprodukci jejich populací (Česká republika je na tom prakticky nejhůře) a navíc se podmínky pro její obnovení stále zhoršují (úbytek potenciálních matek je z generace na generaci takřka exponenciální). Předpokládá se, že jde o důsledek hodnotových posunů, emancipace žen a podkopání základů tradičních reprodukčních strategií atraktivitou životních drah, jež již rodičovství nejen

doplňují, ale nepokrytě a úspěšně mu konkurují, stejně tak jako poklesu hodnoty tradiční rodiny založené na manželství a hodnoty dítěte (v době individualizace života a rozvoje sociálního státu klesá význam investic do trvalého svazku i do dítěte). Někteří autoři ovšem zmíněné procesy popisují jako příznaky obecné anomie, jež se šíří v současné evropské společnosti. Neméně je rozpracována i otázka sociální reprodukce, zejména co se týče možnosti předávání různých forem kapitálu (ve světové i evropské sociologii je teorie kapitálů - ekonomického, ale i lidského, sociálního, kulturního - poměrně rozpracovanou teorií) a tím sociálního dědictví. Toto téma silně souvisí s otázkami sociální integrace, neboť vysvětluje různé formy generačních přenosů sociálních nerovností, marginalizace a sociální exkluze. Je to významné zejména v České republice, kde se ve větším rozsahu než v současných členských zemích Evropské unie reprodukuje sociální nerovnosti, zejména nerovnosti ve vzdělání. Sociální rozdíly a handicap v přístupu ke vzdělání a v důsledku toho i na trhu práce se stávají "mezigeneračně" předávaným rizikem a stávají se zdrojem sociální exkluze v příštích generacích.

Otázka integrace společnosti a sociální koheze ve společnosti a s nimi související otázky postavení různých minorit a odlišných společenství, kultur a subkultur ve společnosti (zejména etnických, ale vymezených i chudobou, marginalizací, alternativní kulturou apod.), jsou spolu s otázkami sociální exkluze a sociální inkluze, od počátku devadesátých let jednou z klíčových otázek v sociologii, sociální a veřejné politice i politologii. Akademická fronta po objevení konceptu "nové chudoby" a "underclass" postupně refletovala komplexnost problému a nový charakter sociální nerovnosti spočívající v odloučení určitých skupin od životních šancí, jež jsou dostupné jiným lidem v (post)moderní společnosti. Postupně byl vydefinován pojem, zkoumány projevy, faktory a mechanismy sociální exkluze a v dalším kroku sociální inkluze. Dynamicky rostou výzkumné instituce zabývající se otázkami sociální exkluze, sociální inkluze a sociální koheze. Množí se projekty na toto téma a vytvářejí se mezinárodní sítě (sami se ucházíme o účast ve 3 z nich: v Belgii, v Nizozemí a ve Velké Británii). Rapidně vzrostl počet publikací na tato témata jak ve světové, tak i v evropské sociologii. Roste také počet vládních a nevládních organizací, jejichž činnost je programově postavena na těchto konceptech (usilujících o sociální inkluzi, koncentrujících své úsilí do oblastí považovaných za aspekty sociální exkluze a podporujících činnosti považované za mechanismy sociální inkluze).

Koncept sociální exkluze dnes v Evropě upozorňuje především na způsoby, jimiž jsou lidé "objektivně" vylučováni z ekonomického života a následně z obvyklého životního standardu v dané společnosti. Podle Rodgerse (1995) zahrnuje pojem sociální exkluze velmi diversifikovanou oblast jevů, ale koncentrovanou kolem vyloučení jedinců či kolektivů z podílu na (hmotných i nehmotných) zdrojích společnosti (CEC, 1993). Vyloučeným jedincům i kolektivům odepřena kvalita života, jež je v dané společnosti považována za normu, standard, žádoucí stav. Příznakem sociální exkluze je kombinace nízkých výdělků (chudoba) a nejistoty pracovního místa (riziko nezaměstnanosti a realizovaná nezaměstnanost). Důsledkem obou bývá i prostorové vyloučení (Byrne, 1999). Přejít od chudoby k exkluzi je snazší tam, kde je koncentrována chudoba a kde roztržka mezi životními zkušenostmi chudých a těch ostatních nabývá extrémních rozměrů. To je ostatně obsahem konceptu kultury bídy ať v jeho kulturní (Lewis, 1966) nebo situační variantě (Wilson, 1996). Sociální exkluze se ovšem dotýká také identity lidí, neboť se jejími mechanismy určuje, kdo kam patří či nepatří (Jordan, 1999), představuje vyloučení z členství a zbavení identity, jež toto členství zakládá, i práv, s nimiž je spojeno.

Vedle ekonomické dimenze sociální exkluze jako zdroje chudoby existuje i její politická dimenze jakožto upření občanských, politických, ale i základních lidských práv a vlivu na společnost (vyloučení z politické participace či z občanství v tom nejobecnějším smyslu). Existuje i sociální exkluze v užším smyslu jež lidem brání sdílet určité sociální statusy či sociální instituce (vyloučení ze sociálního styku) a kulturní dimenze sociální exkluze, která představující odepření práva jedince či kolektivity sdílet kulturní kapitál, vzdělanost i hodnoty společnosti. Také Giddens (1998) chápe sociální exkluzi nejen jako gradaci nerovnosti, ale jako akt odloučení jedinců i celých sociálních kategorií od hlavního proudu společnosti. Je to proces vydělování jedinců i sociálních kategorií z organizací či komunit, z nichž je složena společnost, který je zbavuje jejich práv i povinností, která jsou s členstvím v nich spojena. Výčet skupin ohrožených sociální exkluzí by byl poměrně dlouhý. Jeden z možných seznamů uvádí například Silver (1995:74-75). Nejde jen o problém vyloučených osob, ale o komplexní problém, který souvisí se selháním některých klíčových sociálních institucí jako jsou trh, rodina či sociální stát (Esping-Andersen, 1990). Na straně společnosti dochází k oslabování sociální koheze a sociálních vazeb, růstu napětí ve společnosti, úpadku aktivního občanství. Sociální inkluze pak vyjadřuje možnost participace všech členů na životě společnosti. Předpokladem je rovnost příležitostí a uspokojení základních potřeb - nejde o rovnost

existence, ale o překonání odloučení deprivovaných i privilegovaných od hlavního proudu společnosti (Gray, 2000).

Rychlý rozvoj zkoumání v této oblasti stejně jako význam tohoto problému, jenž hrozí dezintegrací normativních i strukturních základů (post)moderních tržních demokracií vedl k překvapivě rychlému převzetí konceptů sociální exkluze a sociální inkluze do politického diskursu a "agendy" Evropské unie (tento rozvoj lze ovšem vidět, naopak, jako důsledek sociální a politické objednávky). V rámci Lisabonského procesu se stala jednou z nejvýznamnějších oblastí společenské intervence ze strany Evropské unie "otevřená koordinace" veřejných politik: Národní plány sociální inkluze, Indikátory sociální inkluze, Evropský sociální monitoring).

V České republice zaznamenáváme v teoretickém výzkumu zatím zpoždění - i když agenda Evropské unie se bude v nejbližší době týkat i České republiky a jednání v této oblasti už proběhla (Memorandum ČR k otázce sociálního vylučování 2003). Zatím se utvářely základní metodické přístupy k zkoumání chudoby, dlouhodobé nezaměstnanosti, romské otázky atp. Je nanejvýš naléhavé tyto přístupy prohloubit a integrovat právě kolem konceptů sociální exkluze, sociální inkluze či sociální koheze. Současně je třeba rozpracovat indikátory sociální exkluze a strategie sociální inkluze.

Vymezení cílů výzkumného záměru

Poznávací a praktický význam výzkumného záměru

Poznání faktorů a mechanismů reprodukce a integrace společnosti či sociální koheze (ať již jde o jejich posílení či oslabování) má mnohostranný význam pro zvýšení obecné úrovně reflexivity vývoje české společnosti (což může vést i ke spontánním pozitivním proměnám těchto mechanismů na různých úrovních).

Výzkumné otázky navrhovaného výzkumného záměru

Nejobecnější výzkumnou otázkou je:

Jaké jsou mechanismy a faktory či procesy sociální dezintegrace a dezintegrační tendence, a na druhé straně jaký je potenciál sociální integrace?

Při studiu této otázky bude pozornost upřena především na roli tří institucí, jež integrují (post)moderní společnosti, kterými jsou:

- Rodina (její reprodukční potenciál - včetně potenciálu sociální reprodukce - i její potenciál vnitřní solidarity).
- Trh práce (jeho potenciál mechanismu sociální inkluze i procesy, které zde probíhají opačným směrem a rizika marginalizace či sociálního vyloučení ohrožující aktivní občanství).
- Veřejná politika moderního státu, jež má podporovat inkluzivní mechanismy jak na trhu práce, tak i v rodině a v komunitách a prosazovat principy občanství.

V centru výzkumné činnosti bude propojenost a synergie těchto oblastí (trh práce, rodina, sociální stát a od nich odvozené instituce). Poznatky by měly v teoretické rovině pomoci odhalit vztah sociální exkluze, sociální inkluze (reprodukce, zejména sociální reprodukce) ke klíčovým konceptům otevřené společnosti jako jsou sociální spravedlnost, legitimita nerovností, sociální koheze, občanská, politická a sociální práva, či aktivní občanství.

V aplikační rovině je cílem výzkumného záměru přispět zásadním způsobem ke koncipování a rozvoji více oblastí veřejných politik. Jde zejména o oblasti:

- Populační a rodinné politiky.

- Vzdělávací politiky.
- Politiky zaměstnanosti a politiky pracovního trhu.
- Migrační politiky a mechanismů integrace migrantů do společnosti.
- Politiky vůči menšinám.
- Sociální politiky obecně, sociálních služeb a sociální práce, atd.

Proto bude věnována pozornost i adekvátnosti a účinnosti programů podpory zaměstnatelnosti a zaměstnanosti a sociálního začleňování (v rámci Národního plánu zaměstnanosti a Národního plánu sociálního začleňování). Tyto komplexní programy v oblasti veřejné politiky budou podle směrnic EU v rámci "Otevřené metody koordinace" u nás koncipovány a realizovány jako reálná politická odpověď na mnohé problémy, jimiž se VZ zabývá - patří proto do rámce jeho zájmu a VZ může podstatně přispět k jejich zkvalitnění a rozvoji, a to jak na úrovni koncipování těchto politik, tak na úrovni konkrétních opatření sociální politiky či metod komunitní, skupinové a individuální sociální práce. Úzká spolupráce pracoviště s Výzkumných ústavem práce a sociálních věcí ČR k tomu dává všechny předpoklady.

V jednotlivých oblastech patří k cílům výzkumného záměru odpovědět na řadu specifických výzkumných otázek:

• 1. Reprodukce a rodina (či jiné formy soužití) jako její institucionální základna

Jak se utváří reprodukční chování a reprodukční strategie obyvatelstva obecně i jednotlivých sociálních kategorií a skupin (faktory, mechanismy, důsledky)? Dílčí otázky: Jakou hodnotu má dnes dítě v české a romské rodině? Jaké základní reprodukční strategie v české a romské rodině existují a jak jsou sociálně dále stratifikovány? Jaké formy soužití existují v ČR a jakého obsahu nabývají a jak ovlivňují reprodukční strategie? Komentář: Výzkumy budou soustředěny na poznání reprodukčních strategií rodin a jednotlivců a na hodnotu dítěte a rodičovství v populaci. Stejně tak bude výzkum hledat odpověď na otázku, které životní strategie jsou rodičovství největším konkurentem a které strukturální a kulturní faktory ochotu k rodičovství nepříznivě ovlivňují. Ověřována bude i hypotéza o absenci reprodukčních strategií - ať již se projevuje v podobě "singles" nebo i v různých formách soužití. Půjde i o to, jaké institucionální formy partnerského soužití (manželství versus nesezdané soužití) jsou preferovány obecně v populaci i v jednotlivých subpopulacích či kulturách a jaké mají jednotlivé formy soužití konsekvence pro podobu a trendy základních demografických procesů. Půjde též o otázku hodnoty dítěte v rodinách s ohledem na sociální původ těchto rodin a na problémy mezigenerační solidarity v rodinách.

• 2. Sociální reprodukce

Jak se formuje rodina a manželství/partnerství a jakými změnami instituce rodiny prochází (faktory, mechanismy, důsledky)? Dílčí otázky: Existuje v ČR tendence k homogamii nebo heterogamii? Jaká je struktura manželského trhu v ČR a jak na něm dochází k výběru partnerů a jaké faktory o tomto výběru rozhodují? Jak je rozložena moc v rodině? Jaká je dnes povaha solidarity uvnitř širší rodiny a jak determinuje podobu uplatnění principu subsidiarity? Komentář: Výzkumy budou soustředěny zejména na povahu a strukturu českého sňatkového trhu a na míru podpory heterogamie a homogamie manželství i alternativních forem partnerského soužití. Předmětem zkoumání budou i individuální preference vlastností potenciálních partnerů v jednotlivých subpopulacích, způsob jakým se na sňatkovém trhu setkávají potenciální partneři a na čem jsou založeny jejich vzájemné volby (preferované charakteristiky a míra rezignace na ně) a jaká je přitom tendence k homogamii či heterogamii výběrů (zvláště u manželství a nesezdaných soužití). Půjde, mimo jiné, i o to jak je diferencován prostor českých rodin z hlediska kulturního a sociálního kapitálu ve vazbě na ekonomický kapitál a o to, jaké habitusy se přitom vytvářejí. Dále půjde o schopnost a ochotu určitých typů rodin/rodičů předávat dětem kulturní a sociální kapitál (a schopnost společnosti a jejich institucí vyrovnávat handicap některých rodin - bez kapitálů či bez schopnosti je předat) a formovat funkční gramotnost dětí a o to, jak tuto schopnost a ochotu ovlivňuje komunikační klima v rodině a aspirace

rodičů na svou vlastní budoucnost i budoucnost svých dětí a jejich kooperace se školou a ostatními vzdělávacími institucemi.

- **3. Stárnutí populace**

Do jaké míry je stárnutí jen biologický a do jaké míry i sociální fenomén? Jaké konsekvence bude mít dnešní proces stárnutí populací (a v jejich kontextu české populace) na jejich život a na sociální kohezi v nich? Dílčí otázky: Jak se mění rodina a potenciál její solidarity v souvislosti se stárnutím populace? Jak se bude vytvářet identita starých osob a jejich reprezentace? Do jaké míry hrozí napětí, střety zájmu a konflikty mezi generacemi a marginalizace některých věkových skupin obyvatelstva? Jaký dopad může mít stárnutí populace na trh práce a na povahu zaměstnanosti? Komentář: Výzkumy budou soustředěny zejména na to, jak se proces stárnutí populace promítne do sociální stratifikace společnosti a do její reflexe v politickém i ve veřejném diskursu? Jaký dopad bude mít rostoucí podíl starých lidí ve společnosti na klíčové koncepty "západních" společností jako jsou osobní odpovědnost, solidarita, lidská práva a další? Jaký vliv bude mít stárnutí populace na celou řadu oblastí společenského života, ať již jde o ekonomiku, nebo o sociální stát, vzdělávání, sféru volnočasových aktivit a obecně způsobu života, ale i na politickou oblast? Je nutné poznamenat, že na tyto otázky nelze odpovědět bez přihlídnutí k mnoha dalším významným ekonomickým a sociálním procesům současného světa. Zejména bez přihlídnutí k rozvolnění tradičních sociálních sítí jako jsou rodina a sousedství, k uvolnění jedince z velkých sociálních struktur, což někteří autoři popisují jako beztrždní kapitalismus, k masové nezaměstnanosti či ke krizi sociálního státu (všechny tyto procesy se starých lidí bytostně dotýkají, stejně je naopak stárnutí populace zpětně komplikuje).

- **4. Sociální exkluze(inkluz) jako ohrožení rodiny**

Jak se projevují vzájemné souvislosti mechanismů sociálního vyloučení a fungování rodiny? Dílčí otázky: Do jaké míry ohrožují procesy sociálního vyloučení stabilitu rodiny a její základní funkce? Jaké jsou potence rodiny eliminovat dopady sociálních problémů a sociálního vylučování a nakolik rodina reprodukuje cyklus deprivace a sociálního vyloučení? Nakolik dochází k sociálnímu vylučování uvnitř rodiny v důsledku nerovnosti v životních šancích podle gender? Jaké jsou potence veřejných politik eliminovat tyto dopady a podpořit funkce rodiny jak z hlediska sociální integrace a z hlediska reprodukce společnosti? Jaké jsou možnosti harmonizovat rodinný život a pracovní kariéru pro oba partnery? Komentář: Je-li rodina klíčová instituce integrující společnost, má na jedné straně vysokou potenci absorbovat řadu rizik (post)moderní společnosti. Je však třeba vzít v úvahu a zjistit do jaké míry je sama jako instituce vystavena mnoha dezintegrovaným tlakům v důsledku probíhající sociální změny. K rozhodujícím aspektům analýzy bude patřit otázka rovných možností a důsledků nerovnosti v pracovním a společenském uplatnění partnerů. Dále pak dopady materiální a sociální deprivace na životní cyklus rodiny (když chudoba dětí je rozeznána jako určující faktor sociálního vyloučení), na nestabilitu rodiny a narušení jejich funkcí. V souvislosti s tím půjde o rozeznání transferu "mezigeneračních rizik" na další generace a vytváření "kultury chudoby a vyloučení". Role veřejných politik bude hodnocena ve vztahu ke všem těmto rovinám.

- **5. Marginalizace a exkluze z trhu práce, začlenění na trhu práce a rodina**

Jaké jsou strukturální i institucionální faktory - včetně vlivů rodiny - které ovlivňují procesy marginalizace a exkluze na trhu práce? Dílčí otázky: Výzkumy budou soustředěny zejména na následující otázky. Jaké jsou projevy a důsledky exkluze na trhu práce a interakce sociální exkluze na trhu práce s jinými sférami sociální exkluze? (chudoba, sociální izolace, politická pasivita atp.). Jak jsou sociálně diferencovány - v jakých sociálních kategoriích a skupinách se nejvíce projevují? Jaké jsou možnosti a potence veřejných politik při začleňování na trh práce? Komentář: Marginalizace a exkluze na trhu práce je v (post)moderní společnosti hlavním zdrojem sociálního vyloučení. Při studiu výše uvedených otázek bude kladen důraz na průřezová témata jako je hledisko a požadavek rovných šancí na trhu práce, projevy diskriminace a jejich eliminace. Jako jedno z důležitých témat bude otevřeno téma zaměstnatelnosti ve společnosti vědění a vlivy rodiny na zaměstnatelnost. Při identifikaci

role veřejných politik jde zejména o roli Národních plánů zaměstnanosti a opatření na trhu práce, stejně jako role Národních plánů sociálního začlenění a odpovídajících politik (opatření na trhu práce, v oblasti vzdělávání, sociální práce a sociálních služeb, bydlení, podpory nedostatečných příjmů atp.).

- **6. Identita a sociální exkluze/inkluzie národnostních, etnických a kulturních menšin v České republice**

Jaké jsou specifické mechanismy sociálního vyloučení v různých oblastech společenského života, které zasahují národnostní, etnické a kulturní menšiny a jak ovlivňují utváření sociální identity příslušníků menšin? Dílčí otázky: Výzkumy budou soustředěny zejména na následující otázky. Jaká je role kulturních diverzit, rozporů a s nimi spojených sociálních stereotypů, předsudků a antagonismů, v postojích veřejnosti a medií a konstrukci? Jak se vztahují k znevýhodněním v politické a veřejné sféře? Jak se formují kulturní identity příslušníků menšin a jejich kompatibilita s principy občanské společnosti? Jaké jsou předpoklady pro vnitřní integraci stále více se národnostně, etnický a kulturně diverzifikující společnost? Jak se formují, jak jsou vhodné a jak efektivní jsou strategie a politiky sociálního začleňování menšin v různých oblastech veřejné politiky: vedle oblasti zaměstnanosti i v přístupu ke klíčovým institucím, jež určují jejich sociální postavení, jako jsou vzdělávací systém, sociální a politická práva apod.? Komentář: (Post)moderní společnost se stává v důsledku procesů migrace a ekonomické integrace společností více kultur. Předmětem zkoumání budou proto všestranné aspekty společenského postavení a identity národnostních, etnických a kulturních menšin. V prvé řadě bude pozornost výzkumného záměru zaměřena na komunitu Romů, která může být považována za koncentrovaný příklad sociální exkluze, a k významným migrujícím menšinám na našem území jako jsou Ukrajinci, ale i další. Bude zkoumána i participace menšin v různých oblastech veřejného života, procesy artikulace jejich zájmů, proces jejich posílení jejich postavení ve společnosti (empowerment) a jejich komplexní sociální integrace. V souvislosti s tím bude hodnoceno formování, fungování a selhávání opatření veřejných politik, hodnoceny a řešeny metody sociální práce: komunitní, skupinové, individuální s příslušníky menšin.

Strategie a metody řešení výzkumného záměru

Při řešení výzkumného záměru budou využity různorodé a komplexní metodické postupy. Akcent bude, v souladu se současným trendem v evropské sociologii, kladen na temporalizaci, transcendentalizaci a individualizaci (biografizaci) přístupu. Snahou výzkumníků bude nechápat například chudobu jako pouhou událost, ale vnímat ji v kontextu životních cyklů. Jako něco co má určitý průběh a určité trvání, ale i přesahuje určité sociální i životní hranice. Jako něco, co je pro společnost i pro jedince "konstruktem" a proto dostává vždy také individuální obsah. Východiskem výzkumného záměru bude zpřesňování formulace teoretických východisek, hypotéz a sekundární analýzy shrnující dosavadní poznatky o řešených otázkách dosažené u nás a v zahraničí. Z metodologického hlediska je projekt je náročný v požadavku kombinace různých kvalitativních a kvantitativních metod.

Kvalitativní metody

Kvalitativní metody sehraji klíčovou roli. Jedná se totiž o studium otázek spojených s hodnotovými souvislostmi, se subjektivním významem fenoménu exkluze, identitou, strategiemi řešení, na úrovni subjektů ohrožených exkluzí i dalších zainteresovaných sociálních aktérů, jako je veřejnost, zaměstnavatelé, media, politické subjekty, tvůrci veřejných politik atp. Pro rozeznání významu a intenzity sociálního vyloučení, stejně jako relevance a mechanismů sociální exkluze/inkluzie jsou tyto metody nezastupitelné. Významnou roli proto budou hrát expertní rozhovory s odborníky na daný problém i hloubkové rozhovory s příslušníky skupin vystavených sociální exkluzi, stejně jako případové studie založené na biografických a narativních metodách. Tyto postupy přicházejí v úvahu v průběhu řešení výzkumného záměru kontinuálně, jako jedna z hlavních metod a zejména budou předcházet kvantitativně orientovaným šetřením.

Kvantitativní metody

Účelem použití kvantitativních metod bude zpřesňovat poznatky o charakteru a stupni sociálního vyloučení v různých oblastech a ověřovat hypotézy o významu vybraných mechanismů a potenci sociálního vyloučení/začlenění. Jako využívané postupy přitom předpokládáme:

- Analýzy databází (zejména databází ČSÚ: Výběrová šetření pracovních sil, Mikrocenzy, Rodinné účty, specifická šetření), využití administrativních údajů o klientech různých sociálních institucí (databáze úřadů práce, referátů sociální pomoci atp.). Půjde o mnohostranné využití sociálních indikátorů, ale i o jejich metodický rozvoj.
- Surveje různého typu, včetně využití baterií v omnibusech pro dílčí otázky. Surveje na specifických subpopulacích ohrožených sociálním vyloučením, by měly pomoci ověřit klíčové hypotézy o faktorech a mechanismech sociálního vyloučení/začlenění, ale i surveje reprezentativní pro celou populaci (jenž by ověřovaly například vztah veřejnosti k marginalizovaným skupinám a k prováděným veřejným politikám, a též jejich legitimitu).
- Obsahové analýzy masmedií a různých dokumentů centrálních, regionálních i lokálních samospráv a dalších společenských organizací (stanovení jejich role a strategií v procesech sociálního začleňování/vylučování)
- V souvislosti s rostoucím akcentem na aplikaci akademických postupů v oblasti sociálního vyloučení/začlenění v agendě Evropské komise při řešení této problematiky (viz Národní plány zaměstnanosti, Národní plány sociálního začlenění) se rozvíjí zejména na mezinárodní úrovni sociální monitoring a sledování dané problematiky sociálními indikátory. Ty budou ve výzkumném záměru v maximální míře využity, české dostupné indikátory budou dále rozvíjeny a zdokonalovány.
- Evaluační výzkum. Protože výzkumný záměr se zabývá komplexním hodnocením mechanismů a institucí sociálního začlenění/vyloučení, bude zahrnovat i evaluační postupy užívané v oblasti hodnocení veřejných politik. Budou zahrnovat posouzení:
 - Cílů politik, jejich přiměřenost problémům
 - Zaměření k cílovým skupinám a dostupnost pro tyto skupiny
 - Rozsahu a kvality politik
 - Implementace a institucionálního prostředí realizace politik
 - Efektů těchto politik, zejména z hlediska sociální inkluze.

Časový harmonogram řešení výzkumného záměru

Jde o výzkumná témata, která jsou dlouhodobě významná jak z hlediska biologické a sociální reprodukce společnosti, tak i z hlediska fungování takových základních institucí jako jsou rodina, trh práce a sociální stát. Optimální se jeví 6letý výzkumný cyklus. Jako horní hranice je 6 let dáno skutečností, že můžeme jen obtížně předpokládat jaké potřeby budou po tomto období neaktuálnější a jak se změní hierarchie cílů (i když nepochybujeme o tom, že při "nekatastrofickém" společenském vývoji budou naše témata i po 6 letech nadále aktuální). Jako spodní hranice je 6 let dáno nutností shromáždit řadu dílčích poznatků, ale i založit a realizovat některé longitudinální výzkumy. Předpokládá se proto vybudování pracoviště, jež by pokračovalo v dlouhodobé činnosti, bez ohledu na délku trvání způsobu financování vědy na vysokých školách prostřednictvím výzkumných záměrů.

Výzkumný záměr se je zaměřen na zkoumání vzájemné provázanosti procesů reprodukce a integrace společnosti. Projevuje se to ve formulaci šesti hlavních výzkumných otázek a hlavních výzkumných projektů. Právě s ohledem na vnitřní souvislosti mezi těmito klíčovými otázkami budou nevržené dílčí projekty řešeny paralelně v průběhu celého pětiletého období, když vedle vzájemné koordinace bude docházet k těsné spolupráci mezi projekty.

- 1. rok - vstupní teoretické analýzy, sekundární analýzy dostupných pramenů, zhodnocení dosavadních poznatků, identifikace neprozkoumaných oblastí, příprava vstupních terénních šetření, příprava a provedení survey k tématu "Rodina a reprodukční chování" a šetření Inkluzivní přínos a potenciál vybraných veřejných politik.

- 2. rok - dokončení teoretických a sekundárních analýz, vyhodnocení survey k tématu "Rodina a reprodukční chování", provedení dalších vstupních a dílčích šetření, jejich vyhodnocení, příprava dalších empirických akcí, provedení survey k tématu "Rodina a procesy sociálního vyloučení".
- 3. rok - doplňující teoretické a sekundární analýzy, vyhodnocení survey k tématu "Rodina a procesy sociálního vyloučení", příprava dalších empirických akcí, provedení survey k tématu "Manželský trh a sociální reprodukce rodin", provedení survey k tématu "Stárnutí společnosti a sociální koheze".
- 4. rok - doplňující teoretické a sekundární analýzy, vyhodnocení survey k tématu "Manželský trh a sociální reprodukce rodin", příprava dalších empirických akcí, vyhodnocení survey k tématu "Stárnutí společnosti a sociální koheze", provedení survey k tématu "Formování identity a začleňování národnostních, etnických a kulturních menšin", provedení survey k tématu "Procesy sociální exkluze a sociální inkluze na trhu práce."
- 5. rok - Vyhodnocení survey k tématu "Formování identity a začleňování národnostních, etnických a kulturních menšin", vyhodnocení survey "Procesy sociální exkluze a sociální inkluze na trhu práce. Provedení výzkumu k tématu "Tendence ke ghettoizaci v České republice", provedení survey k tématu "Sociální reprodukce rodin - prohlubování nebo zmenšování nerovností?" Evaluace aplikace plánu boje proti sociální exkluzi ve vztahu regionálním a lokálním strategiím.
- 6. rok - Vyhodnocení výzkumu k tématu "Tendence ke ghettoizaci v České republice", vyhodnocení survey "Sociální reprodukce rodin - prohlubování nebo zmenšování nerovností?" a vyhodnocení evaluace aplikace plánu boje proti sociální exkluzi ve vztahu regionálním a lokálním strategiím. Shrnutí poznatků výzkumného záměru, včetně mezinárodních srovnání, syntéza, teoretická zobecnění.

Předpokládané výsledky řešení výzkumného záměru

Vzhledem k rostoucímu společenskému významu daného tématu se však dá předpokládat využití poznatků pro koncepční přístupy ve více oblastech veřejné politiky. V první řadě jde o bezprostřední a silnou souvislost na tzv. Lisabonský proces EU, jenž proniká do všech oblastí veřejné politiky. Zejména jsou po Bruselském summitu v červnu 2003 v rámci Otevřené metody koordinace zpřesněny tři překrývající se cíle: zaměstnanost, kvalita práce a sociální inkluze (začlenění). Země Evropské unie zpracovávají podle společných směrnic Národní plány zaměstnanosti a Národní plány sociální inkluze, které zahrnují řadu oblastí veřejné a sociální politiky. Jsou vyvinuty sociální indikátory k sledování naplnění těchto směrnic. Koncepčnost přístupů ke strategii zaměstnanosti a sociální začlenění výrazně narůstá stejně jako potřeba analytických podkladů, včetně výstupů základního výzkumu. Specifické podněty pak lze očekávat od tohoto výzkumného záměru v takových oblastech jako je koncepce politiky na trhu práce, koncepce politiky v oblasti sociální pomoci a podpory nedostatečných příjmů (řešení chudoby), koncepce integrace romské komunity, koncepce rodinné politiky, koncepce migrační politiky aj. K tomu jsou dány velmi dobré předpoklady úzkou spoluprací Fakulty sociálních studií s Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí České republiky, stejně jako její spoluprací s národními i mezinárodními institucemi (Mezinárodní organizace práce, Evropská komise).